
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 42 (2014)

Αφιέρωμα: Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η κρίση

Δημογραφικές αλλαγές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας τη διασύνδεση

Αλεξάνδρα Τραγάκη

doi: [10.12681/hpsa.14573](https://doi.org/10.12681/hpsa.14573)

Copyright © 2017, Αλεξάνδρα Τραγάκη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τραγάκη Α. (2017). Δημογραφικές αλλαγές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας τη διασύνδεση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, 120–139. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14573>

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ

*Αλεξάνδρα Τραγάκη**

Μέσα από το κείμενο αναζητούνται πιθανές διασυνδέσεις μεταξύ δημογραφίας και κοινωνίας πολιτών. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η υπόθεση εργασίας ότι οι δημογραφικές εξελίξεις επηρεάζουν την προσφορά και τη ζήτηση, παράγοντες που καθορίζουν το μέγεθος και την ισχύ της κοινωνίας πολιτών. Ως προσφορά ορίζεται η συμμετοχή των πολιτών, ενώ η ζήτηση περιγράφει και προσδιορίζει το εύρος των δραστηριοτήτων. Το κείμενο αναφέρεται στις βασικές δημογραφικές τάσεις, τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά επακόλουθα και διερευνά τη σχέση τους με την πολιτική συμμετοχή. Φαίνεται ότι η δημογραφία από μόνη της δεν αποτελεί καθοριστική παράμετρο της κοινωνίας πολιτών. Σε συνδυασμό ωστόσο με άλλους παράγοντες (κυρίως αποτελεσματική διακυβέρνηση, διαφάνεια και εμπιστοσύνη) οι μελλοντικές τάσεις ενδέχεται να διαμορφώσουν υψηλά καταρτισμένους εθελοντές ικανούς να αντιμετωπίσουν τις ανεπάρκειες του κράτους απέναντι στις νέες δημογραφικές και κοινωνικές προκλήσεις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «κοινωνία πολιτών» (civil society) δεν εισήλθε πρόσφατα στην ορολογία της πολιτικής οικονομίας και κοινωνιολογίας ούτε έχει σαφές και διαχρονικά αμετάβλητο περιεχόμενο. Εννοιολογικά αντλεί τις ρίζες του πολύ πίσω στον χρόνο, στις ιδέες του Αριστοτέλη περί ευημερούσας κοινωνίας, έτσι όπως διατυπώνονται στο έργο του *Πολιτικά*. Η εμφάνιση ωστόσο του συγκεκριμένου όρου και η ανάπτυξη του θεωρητικού υπόβαθρου συνδέονται ιστορικά με την άνοδο του καπιταλισμού και τον σχηματισμό των σύγχρονων κρατών. Στο πέρασμα των δεκαετιών οι κοινωνικές

* Η Αλεξάνδρα Τραγάκη είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Οικονομικής Δημογραφίας στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

και πολιτικές μεταρρυθμίσεις που συνέβαιναν στην Ευρώπη άλλαζαν το περιεχόμενο και διαμόρφωναν τη σημασία και την αξία που κάθε εποχή απέδιδε στον όρο.

Η κοινωνία πολιτών περιγράφεται άλλοτε ως «το πολιτικό επίπεδο ανάμεσα στους κυβερνώντες και τους κυβερνώμενους» και άλλοτε ως «ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ κράτους και αγοράς». Δραστηριοποιείται στη δημόσια σφαίρα και αποσκοπεί στο να συμπληρώσει ανεπάρκειες του κράτους ή ακόμη και να το υποκαταστήσει σε τομείς όπου απουσιάζει η κρατική πολιτική. Η εμπιστοσύνη, η αμοιβαιότητα και οι κοινά αποδεκτοί κανόνες αποτελούν τις βασικές αρχές λειτουργίας της. Κάτω από την ομπρέλα της κοινωνίας πολιτών βρίσκουν χώρο σύνδεσμοι (επαγγελματικοί, θρησκευτικοί, φιλανθρωπικοί κ.λπ.), μη κυβερνητικές οργανώσεις, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, ομάδες πολιτών, κοινωνικά κινήματα, δίκτυα, σύλλογοι. Κίνητρο για την οργάνωση των ομάδων είναι η διαπίστωση ότι μέσα από τη συνεργασία και τον συντονισμό αυξάνονται –σε σχέση με τη μεμονωμένη ατομική δράση– οι πιθανότητες επίτευξης των κοινών στόχων.

Η συζήτηση αναβίωσε αποκτώντας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες διαστάσεις κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Η ιδεολογική αντιπαράθεση σχετικά με την εννοιολογική οριοθέτηση και τον σαφή προσδιορισμό της κοινωνίας πολιτών¹ αλλά και της συναφούς σε αυτή έννοιας του «κοινωνικού κεφαλαίου»² (social capital) έχουν συνεισφέρει σημαντικά στη σύγχρονη θεωρία των πολιτικών επιστημών. Οι ασάφειες και αμφισημίες παραμένουν χωρίς να έχουν όμως σε καμία περίπτωση περιορίσει τη χρήση και διάδοση των παραπάνω όρων σε ακαδημαϊκά κείμενα και επιστημονικά άρθρα.³

Ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η ανάλυση γύρω από την κοινωνία πολιτών και τον ρόλο της στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή και ανάπτυξη βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος πολιτικών επιστημόνων, κοινωνιολόγων, ασχολούμενων με την πολιτική

1. R. Putnam, «Turning In, Turning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America», *Political Science and Politics*, τόμ. 28, τχ. 4, 1995, σ. 664-683. G. Hyden, «Civil Society, Social Capital, and Development: Dissection of a Complex Discourse», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. 32, τχ. 1, 1997, σ. 3-30.

2. P. Bourdieu, «Le capital social», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τχ. 2, 1980, σ. 2-3. F. Fukuyama, «Social Capital and Civil Society», IMF Working Paper, 2000.

3. F. Heinrich, «What makes a civil society strong?», Dissertation presented to the Faculty of Social Science at the Fernuniversität Hagen, 2010.

και ενεργών πολιτών.⁴ Η αναβίωση αυτή αποδίδεται κυρίως στις πολιτικές εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη. Παρά την απουσία ενός πλήρους και γενικά αποδεκτού ορισμού είναι κοινή η διαπίστωση της θετικής σχέσης μεταξύ ισχυρής κοινωνίας πολιτών και δημοκρατικών θεσμών.⁵

Το θέμα έχει προσεγγιστεί και μελετηθεί κατά κύριο λόγο από πολιτικούς επιστήμονες και κοινωνιολόγους. Ως εκ τούτου οι ερμηνευτικοί παράγοντες πίσω από τις γεωγραφικές και διαχρονικές διαφοροποιήσεις ως προς την ανάπτυξη και τον βαθμό ισχύος της κοινωνίας πολιτών έχουν κυρίως αναζητηθεί στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Η ισχύς και η αποτελεσματικότητα της κοινωνίας πολιτών διαμορφώνεται από τα ατομικά χαρακτηριστικά των μελών μιας κοινωνίας σε συνδυασμό με τα ευρύτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Τα ατομικά χαρακτηριστικά που έχει διαπιστωθεί ότι επηρεάζουν την απόφαση εμπλοκής με τα κοινά είναι μεταξύ άλλων η ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης, η απόκτηση σχετικής κουλτούρας μέσα από την εκπαίδευση και η επαφή/συναναστροφή με ενεργούς εθελοντές.⁶ Από την άλλη πλευρά, ερευνητές έχουν εντοπίσει εκείνα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που φαίνεται ότι δημιουργούν ένα περιβάλλον ευνοϊκό για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Η σωστή οργάνωση και δομή της κοινωνίας πολιτών –παράγοντες που τουλάχιστον αρχικά θεωρήθηκαν σημαντικοί για την ενδυνάμωσή της– εξαρτώνται μεταξύ άλλων από το πολίτευμα,⁷ τη διακυβέρνηση, το επίπεδο οργάνωσης, τον ρόλο της θρησκείας⁸ και τον βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών αλλά και μεταξύ πολιτών και κράτους.

Ο δημογραφικός παράγοντας σπάνια και μόνο έμμεσα συμπεριλαμβάνεται στις σχετικές έρευνες. Οι δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές όμως επιδρούν στο περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η κοινωνία πολιτών διαμορφώνοντας τα ατομικά αλλά και συνολικά χαρακτηριστικά ενός

4. Nan Lin, «Building a Network Theory of Social Capital», *Connections*, τόμ. 22, τχ. 1, 1999, σ. 28-51.

5. K. Newton, «Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy», *International Political Science Review*, τχ. 22, σ. 201.

6. R. Nesbit, «The Influence of Family and Household Members on Individual Volunteer Choices», *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, τόμ. 42, τχ. 6, 2013, σ. 1134-1154.

7. K. Newton, «Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy», ό.π.

8. P. Edgell Becker - P.H. Dhingra, «Religious Involvement and Volunteering: Implications for Civil Society», *Sociology of Religion*, τόμ. 62, τχ. 3, 2001, σ. 315-335.

πληθυσμού. Σε έναν πληθυσμό όπου μεταβάλλονται η ηλικιακή δομή, η εθνική και θρησκευτική σύνθεση ενώ παράλληλα εξελίσσονται τα εκπαιδευτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των ατόμων που τον αποτελούν, είναι αναμενόμενο να επηρεαστούν οι παράγοντες που διαμορφώνουν τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση για ενεργητική συμμετοχή των πολιτών.

Παρά την έμφαση έστω σημασία τους, ελάχιστες είναι οι καταγεγραμμένες προσπάθειες ανίχνευσης της επίδρασης των δημογραφικών παραμέτρων και εξελίξεων στην πολιτική συμμετοχή των πολιτών. Εντοπίζοντας το συγκεκριμένο κενό το κείμενο αυτό επιχειρεί να θέσει το θεωρητικό πλαίσιο σύνδεσης των δημογραφικών παραγόντων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά –ατομικά και πληθυσμιακά– που διαμορφώνουν τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση για ισχυρότερη κοινωνία πολιτών. Ως «προσφορά» αναφέρεται στη συνέχεια του κειμένου η «δεξαμενή» ατόμων με διάθεση για εθελοντική προσφορά και εμπλοκή σε κάθε μορφή δραστηριότητας που εμπίπτει στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών. Από την άλλη πλευρά, «ζήτηση» θεωρείται το πλήθος των δραστηριοτήτων της κοινωνίας πολιτών, οι ανάγκες στις οποίες αυτή καλείται να ανταποκριθεί και οι ανεπάρκειες που καλύπτει.

Η βασική υπόθεση εργασίας αφορά στη διαπίστωση ότι στο άμεσο μέλλον οι δημογραφικές εξελίξεις αναμένεται να επηρεάσουν τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση για μια δυνατή και αποτελεσματική κοινωνία πολιτών. Όχι όμως απαραίτητα με την ίδια ένταση και προς την ίδια κατεύθυνση. Η μελέτη αποτελεί μια θεωρητική προσέγγιση της επίδρασης του δημογραφικού παράγοντα στην κοινωνία πολιτών. Στις επόμενες ενότητες παρουσιάζονται οι κύριες δημογραφικές τάσεις και επιχειρείται μια θεωρητική διασύνδεση ανάμεσα σε αυτές και την εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περίπτωση της Ελλάδας, με τα παράδοξα και τις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τόσο τον δημογραφικό παράγοντα όσο και την ανάπτυξη της πολιτικής συμμετοχής στη χώρα.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Ο 20^{ος} αιώνας θα μείνει στην ιστορία του ανθρώπινου γένους ως ο αιώνας των ραγδαίων δημογραφικών εξελίξεων και κυρίως ως η περίοδος της ταχύτερης αύξησης του πληθυσμού. Οι χωρίς ιστορικό προηγούμενο υψηλοί ρυθμοί πληθυσμιακής αύξησης που καταγράφηκαν μέσα σε αυτή την

περίοδο ήταν το αποτέλεσμα της θεαματικής μείωσης της θνησιμότητας. Η βελτίωση των δεικτών θνησιμότητας ακολουθήθηκε με μικρή χρονική υστέρηση από μείωση της γονιμότητας. Ως συνέπεια αυτής της τάσης αρχικά και για ένα σύντομο διάστημα καταγράφηκαν ιδιαίτερα υψηλοί ρυθμοί φυσικής αύξησης λόγω της αυξανόμενης διαφοράς μεταξύ γεννήσεων και θανάτων. Στη συνέχεια η σταθεροποίηση των δεικτών γονιμότητας και θνησιμότητας σε χαμηλά επίπεδα οδήγησε στη σταδιακή μετατόπιση της ηλικιακής διαμέσου σε υψηλότερες ηλικίες, φαινόμενο ευρύτερα γνωστό ως δημογραφική γήρανση του πληθυσμού.

Οι εξελίξεις αυτές, αν και όχι με την ίδια ένταση, αφορούν όλες τις περιοχές του πλανήτη. Αντίθετα με την κοινή πεποίθηση, η δημογραφική γήρανση δεν εστιάζεται αποκλειστικά στις περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές.⁹ Η οικονομικά αναπτυγμένη Ευρώπη και η Ιαπωνία είναι από τις πρώτες περιοχές που βρέθηκαν αντιμέτωπες με τις επιπτώσεις του φαινομένου και είναι εκείνες που βρίσκονται ήδη στο πιο προχωρημένο στάδιο του. Ωστόσο οι ταχύτεροι ρυθμοί γήρανσης καταγράφονται στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και ιδιαίτερα την Κίνα.¹⁰

Οι διαφορετικοί ανά γεωγραφική περιοχή ρυθμοί ανάπτυξης δημιουργήσαν πληθυσμιακές πιέσεις και προκάλεσαν έντονη κινητικότητα συμβάλλοντας στην αστικοποίηση του παγκόσμιου πληθυσμού και την ανάπτυξη ιδιαίτερα σημαντικών μεταναστευτικών ρευμάτων.¹¹ Η αύξηση του αστικού πληθυσμού συνδέεται άμεσα με τους υψηλούς ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης και τις επακόλουθες πληθυσμιακές πιέσεις: Το εντυπωσιακό αυτής της τάσης σχετίζεται με τη σχετικά πρόσφατη εμφάνιση του φαινομένου μετάβασης του πληθυσμού από αγροτικές σε αστικές περιοχές σε συνδυασμό με τους ταχύτατους ρυθμούς με τους οποίους συντελέστηκε.¹² Παράλληλα η ιδιαίτερη σημασία του οφείλεται στον άμεσο αντίκτυπό του στην κοινωνική

9. L.G. Martin - S.H. Preston, επιμ., *Demography of Aging*, Committee on Population, National Research Council, 1994.

10. F. Chen - G. Liu, «Population aging in China», στο *International handbook of population aging*, Springer, 2009, σ. 173-190.

11. S. Castles, «International Migration at the beginning of the Twenty-First Century: Global Trends and Issues», *International Social Science Journal*, τόμ. 52, τχ. 165, 2000, σ. 269-281.

12. Α. Τραγάκη, «Αστικοποίηση: μια εντυπωσιακή τάση του παγκόσμιου πληθυσμού» στο Κ. Τσίμπος, επιμ., *Εισαγωγή στην πληθυσμιακή γεωγραφία*, εκδόσεις Σταμούλης, Αθήνα 2008, σ. 266.

οργάνωση, την οικονομική ανάπτυξη και τη δημογραφική συμπεριφορά του αστικού πληθυσμού.

Πληθυσμιακή γήρανση, αστικοποίηση και έντονα μεταναστευτικά ρεύματα αποτελούν τις σημαντικότερες τάσεις που διαμόρφωσαν το δημογραφικό τοπίο στο τέλος του 20^{ου} αιώνα ενώ παράλληλα καθόρισαν και θα καθορίσουν στο μέλλον τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις κάθε περιοχής.¹³

Η μετατόπιση του ηλικιακού κέντρου βάρους ενός πληθυσμού προς όλο και μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες συχνά συνδέεται με αρνητικές οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις: μειούμενοι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης, χαμηλή αγοραστική δύναμη, περιορισμένα φορολογικά έσοδα, αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους και σταδιακή υποβάθμιση των υποδομών και των προσφερόμενων κοινωνικών αγαθών.

Η αστικοποίηση και η επακόλουθη περιαστικοποίηση έχουν διεθνώς συνδεθεί με την εγκατάλειψη αγροτικών και απομακρυσμένων περιοχών και με την ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων η πρώτη, με την υποβάθμιση συγκεκριμένων αστικών συνοικιών η δεύτερη. Κατά συνέπεια, παρατηρείται σταδιακή απαξίωση των υφιστάμενων υποδομών και κατ' επέκταση υποβάθμιση του επιπέδου ζωής και εμβάθυνση των χωρικών ανισοτήτων.

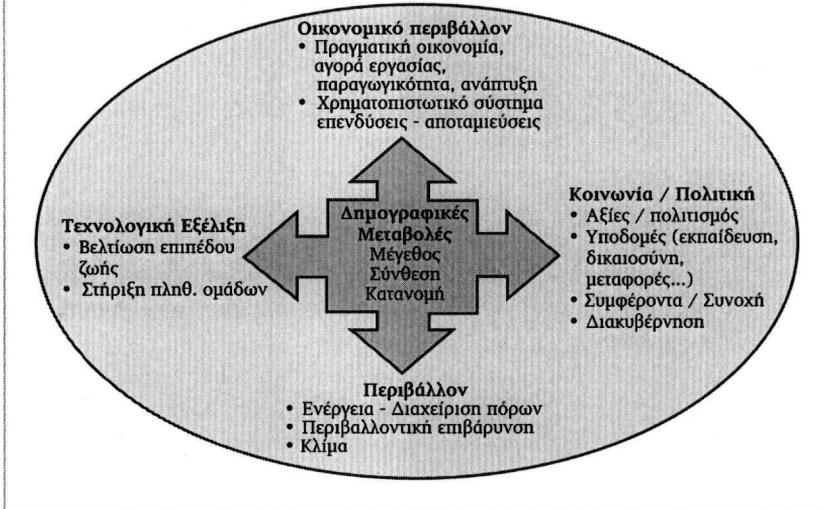
Τα μεταναστευτικά ρεύματα είτε πρόκειται για εισροές είτε για εκροές πληθυσμιακών ομάδων έχουν άμεση και μακρά επίδραση στη διαμόρφωση του κοινωνικού, οικονομικού και δημογραφικού τοπίου μιας περιοχής.¹⁴

Ιδιαίτερα στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες οι πληθυσμοί των επόμενων δεκαετιών είναι πολύ πιθανό να συρρικνωθούν αριθμητικά (λόγω των χαμηλών επιπέδων γονιμότητας και των οριακά αρνητικών ρυθμών φυσικής αύξησης), θα έχουν χωρίς αμφιβολία μια λιγότερο ευνοϊκή ηλικιακή δομή (λόγω της πληθυσμιακής γήρανσης) και μια περισσότερο ανομοιογενή εθνική και πολιτισμική σύνθεση (λόγω της συνεχούς εισροής νέων μεταναστών). Εξίσου σημαντικές είναι οι δημογραφικές προκλήσεις

13. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρονται: S.A. Nyce - S.J. Schieber, *The Economic Implications of Aging Societies: the cost of living happily ever after*, Cambridge University Press, Cambridge 2005. M. Fougère - N. Mérette, «Population ageing and economic growth in seven OECD countries», *Economic Modeling*, τόμ. 16, τχ. 3, Αύγουστος 1999, σ. 411-427.

14. T. Faist, «Trans-nationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 23, τχ. 2, 2000, σ. 189-222.

Σχήμα 1. Η επίδραση των δημογραφικών μεταβολών

που αναμένεται να αντιμετωπίσουν οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Οι συνέπειες της δυναμικής των πληθυσμιακών τάσεων¹⁵ αφορούν σε μεγάλο εύρος τομέων: από τη διαχείριση φυσικών πόρων και ανθρώπινου δυναμικού μέχρι την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική σταθερότητα (Σχήμα 1). Οι δημογραφικές τάσεις θα επηρεάσουν αναπόφευκτα την ηλικιακή δομή, την πληθυσμιακή ομοιογένεια και την κοινωνική συνοχή: παράγοντες οι οποίοι, σύμφωνα με τη βασική υπόθεση εργασίας που παρουσιάζεται σε αυτό το κείμενο, εκτιμάται ότι επηρεάζουν καθοριστικά (α) τη συμμετοχή (participation rate) και (β) το πεδίο δράσης της κοινωνίας πολιτών.

ΣΥΝΔΕΣΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Πώς συνδέονται οι δημογραφικές συνθήκες με τη διατήρηση, ανάπτυξη και ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών; Σε ποιον βαθμό επηρεάζονται ο εθελοντισμός και η απόφαση για ενεργό συμμετοχή ενός ατόμου σε

15. J. Cohen, «Human Population: The Next Half Century», *Science*, τόμ. 302, τχ. 5648, 2003, σ. 1172-1175.

κοινωνικές ομάδες δράσης από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του; Τα ερωτήματα αυτά αποτέλεσαν το έναυσμα της εργασίας, η οποία έχει ως στόχο πρώτον την αναζήτηση ενδεχόμενων διασυνδέσεων ανάμεσα στους δημογραφικούς παράγοντες και την κοινωνία πολιτών και δεύτερον την ανάδειξη του προβληματισμού σχετικά με τις πιθανές συνέπειες των δημογραφικών μεταβολών στο μέλλον της δεύτερης.

Εξετάζοντας τα πληθυσμιακά χαρακτηριστικά των χωρών σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών δύσκολα θα μπορούσε κανείς να διακρίνει κάποιες κοινές δημογραφικές συντεταγμένες. Δεν εμφανίζουν αναγκαίες ομοιότητες ως προς τη δημογραφική τους κατάσταση οι χώρες με ισχυρή κοινωνία πολιτών ούτε μοιράζονται τα ίδια δημογραφικά χαρακτηριστικά χώρες με χαμηλά επίπεδα πολιτικής συμμετοχής. Ισχυρή κοινωνία πολιτών έχουν επιτύχει να αναπτύξουν τόσο χώρες ταχείας πληθυσμιακής αύξησης (όπως η Τανζανία και η Ινδονησία) όσο και χώρες που αντιμετωπίζουν μηδενικούς ή και αρνητικούς ρυθμούς πληθυσμιακής ανάπτυξης (π.χ. η Δανία και η Νορβηγία), χώρες με υψηλά ποσοστά νεανικού πληθυσμού (όπως η Ταϊλάνδη και η Χιλή) όσο και γηρασμένες δημογραφικά κοινωνίες (όπως η Ιταλία και η Γερμανία) άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο αστικοποιημένες. Ανάλογα έντονες είναι οι δημογραφικές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται ανάμεσα σε χώρες με ασθενή ή μέτρια αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών. Κίνα, Βουλγαρία, Πακιστάν, Τόγκο, Ελλάδα, Ιαπωνία είναι μερικά παραδείγματα χωρών με κοινό χαρακτηριστικό τις χαμηλές επιδόσεις στην πολιτική συμμετοχή, αλλά με εντελώς διαφορετικό δημογραφικό προφίλ. Μία μόνο παράμετρος φαίνεται να σχετίζεται άμεσα και θετικά με την ισχυρή κοινωνία πολιτών: ο βαθμός ομοιογένειας του πληθυσμού, ο οποίος –σε αντίθεση με το αναμενόμενο– αποδείχθηκε ότι επιδρά θετικά στην πολιτική συμμετοχή.¹⁶

Το κείμενο στηρίζεται στην υπόθεση εργασίας ότι, χωρίς να αποτελούν τις βασικές ερμηνευτικές μεταβλητές, οι ήδη δρομολογημένες και σε μεγάλο βαθμό προδιαγεγραμμένες δημογραφικές μεταβολές είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα επηρεάσουν τις κοινωνικές δομές και θα τροποποιήσουν το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η κοινωνία πολιτών με πιθανές συνέπειες στη μελλοντική της ισχύ και δυναμική. Αν και σε μεγάλο

16. D. Costa - M. Kahn, «Civic Engagement and Community Heterogeneity: An Economist's Perspective», Symposium on Social Capital and Diversity, 2003, στο www.apsanet.org.

βαθμό προβλέψιμες, οι δημογραφικές εξελίξεις θεωρείται βέβαιο ότι θα αιφνιδιασουν το κοινωνικό κράτος, το οποίο δύσκολα θα καταφέρει να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες. Σε συνδυασμό με το γενικότερο πλαίσιο οικονομικής αβεβαιότητας που επικρατεί στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, η αμεσότητα και η ευστοχία των κυβερνητικών επεμβάσεων τίθενται σε αμφισβήτηση, αφήνοντας στην κοινωνία πολιτών τη δυνατότητα να αποδείξει τον συμπληρωματικό και υποστηρικτικό της ρόλο σε ένα ευρύ πεδίο δράσης.

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Οι προσπάθειες σύνδεσης των δημογραφικών εξελίξεων με το μέλλον της κοινωνίας πολιτών είναι πολύ περιορισμένες. Κάποιες μελέτες αναφέρονται στη σημασία των αξιόπιστων πληθυσμιακών στοιχείων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια δημογραφικών και κοινωνικών μεταβάσεων, στην ανάδειξη ευάλωτων ομάδων που θα αποτελέσουν στόχο δράσης της κοινωνίας πολιτών.¹⁷ Οι περισσότερες από τις σχετικές αναλύσεις περιορίζονται κυρίως στην ανάδειξη των αρνητικών επιπτώσεων της γήρανσης στον εθελοντισμό και τη συμμετοχή στα κοινά, λόγω της πληθυσμιακής συρρίκνωσης των ηλικιακών ομάδων που κατά κύριο λόγο τροφοδοτούν με ανθρώπινο δυναμικό την κοινωνία πολιτών. Η άλλη διάσταση της επίδρασης της πληθυσμιακής γήρανσης σχετίζεται με τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της δυσμενούς αναλογίας εργαζομένων και συνταξιούχων. Λιγότεροι νέοι καλούνται να συντηρήσουν έναν αυξανόμενο αριθμό ηλικιωμένων, τάση που ανατρέπει αφενός τις οικογενειακές ισορροπίες και αφετέρου το δημοσιονομικό ισοζύγιο του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Η γήρανση είναι ο βασικός άξονας γύρω από τον οποίο κινείται η μελέτη σχετικά με τις επιπτώσεις των αρνητικών ρυθμών πληθυσμιακής αύξησης στη Γερμανία.¹⁸ Εστιάζοντας στην εγκατάλειψη περιοχών λόγω γήρανσης και αστικοποίησης ο Swiacyz εκτιμά ότι σε ορισμένες περιοχές

17. P. Kraeger, «Demography and Civil Society: A Historical Perspective on Contemporary Transitions and their Implications for Ageing», working paper 306, Οκτώβριος 2006, Oxford Institute of Ageing Working Papers.

18. F. Swiaczny, «Implications of demographic change for civil society in Germany», *Journal of Population Research*, τχ. 27, 2010, σ. 193-211.

της χώρας η πληθυσμιακή πυκνότητα θα πέσει τις επόμενες δεκαετίες σε επίπεδα χαμηλότερα από τα ελάχιστα απαιτούμενα ώστε να δικαιολογείται οικονομικά η διατήρηση κοινωνικών υπηρεσιών, όπως η λειτουργία νοσοκομείων ή η συντήρηση δικτύων και υποδομών. Σε τέτοιες περιπτώσεις μέρος αυτής της κρατικής ανεπάρκειας θα αναλάβουν να καλύψουν τοπικές οργανώσεις, σύλλογοι και εθελοντές. Ωστόσο, εκεί όπου το δημογραφικό πρόβλημα είναι ήδη έντονο, οι εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις σπρίζονται σε έναν πολύ περιορισμένο αριθμό εθελοντών, ο οποίος αναπόφευκτα θα μειωθεί περαιτέρω.

Άλλη μελέτη, που πραγματοποιήθηκε το 2004 στην πολιτεία της Καλιφόρνιας (ΗΠΑ), αναδεικνύει τις σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων ως προς τη συμμετοχή τους στα κοινά και αποδίδει την ανησυχιακή (όπως την περιγράφει) μείωση της κοινωνίας πολιτών στη μεταβολή της ηλικιακής δομής και σύνθεσης του πληθυσμού.¹⁹ Η φυλή, η εθνικότητα και το επίπεδο γνώσης της αγγλικής γλώσσας αποδεικνύεται ότι επηρεάζουν τα επίπεδα εθελοντικής προσφοράς. Επιπλέον παράγοντες όπως η ηλικία, η μόρφωση και η ιδιοκατοίκηση έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τη συμμετοχή στην κοινωνία πολιτών. Σύμφωνα με τις στατιστικές οι λευκοί ηλικιωμένοι με εκπαίδευση και εισόδημα υψηλότερα του μέσου όρου έχουν δυσανάλογα υψηλή συμμετοχή σε κάθε είδους πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα: δημοψηφίσματα, κινητοποίηση κοινής γνώμης, οικονομική υποστήριξη υποψηφίων, δημιουργία και ένταξη σε ομάδες κοινωνικής δράσης. Η αριθμητική συρρίκνωση της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, όπως σημειώνεται ήδη από την απογραφή του 2000, οδηγεί αφενός στη στρέβλωση της αντιπροσωπευτικότητας και αφετέρου στη σταδιακή μείωση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

Με βάση τα παραπάνω, η αποδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, που ήδη παρατηρείται στην Καλιφόρνια αλλά και στο σύνολο των ΗΠΑ, συνδέεται με τη δημογραφική μετατόπιση του πληθυσμού και τη σχετική μείωση συγκεκριμένων εθνικών και ηλικιακών ομάδων. Ανάλογες αναμένονται οι εξελίξεις στην κοινωνία πολιτών της Ευρώπης λόγω της μείωσης του κοινωνικά ενεργού πληθυσμού ως συνέπεια της γήρανσης και της πληθυσμιακής συρρίκνωσης, ιδιαίτερα στις πιο αραιοκατοικημένες και απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές.

19. S.K. Ramakrishnan - M. Baldassare, «The ties that Bind: Changing Demographics and Civic Engagement in California», *Public Policy Institute of California*, 2004.

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

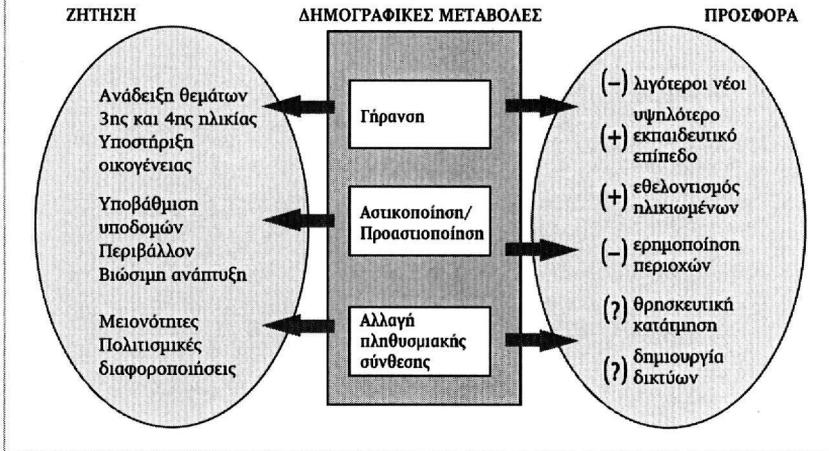
Το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύσσεται στην εργασία αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι εκτός και πέρα από τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις οι δημογραφικές συνθήκες έχουν έναν έμμεσο αλλά διακριτό ρόλο στη διαμόρφωση του γενικότερου περιβάλλοντος για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Οι δημογραφικές μεταβολές δεν επηρεάζουν μόνο το μέγεθος, τη δομή και τη σύνθεση ενός πληθυσμού. Επιδρούν εξίσου σημαντικά και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των επιμέρους ηλικιακών ομάδων (Πίνακας 1). Ως εκ τούτου πέρα από την προσφορά (δηλαδή το αριθμητικό μέγεθος των κοινωνικά ενεργών ατόμων), οι δημογραφικές εξελίξεις εκτιμάται ότι θα έχουν άμεσο αντίκτυπο και στη ζήτηση (τη δημιουργία νέων αναγκών και τομέων δράσης της κοινωνίας πολιτών) για εθελοντική εργασία και πολιτική συμμετοχή (civic engagement).

Πίνακας 1. Οι δημογραφικές μεταβολές επιδρούν...

στο μέγεθος, τη δομή και τη σύνθεση του πληθυσμού, δηλαδή:	στα χαρακτηριστικά των επιμέρους ηλικιακών ομάδων, δηλαδή:
<ul style="list-style-type: none"> • Μικρότερες οικογένειες • Λιγότεροι νέοι • Περισσότεροι ηλικιωμένοι • Περισσότεροι μετανάστες • Περισσότεροι κάτοικοι αστικών περιοχών 	<ul style="list-style-type: none"> • Ενεργή και δραστήρια τρίτη ηλικία • Περισσότεροι μορφωμένοι μεσήλικες • Περιβαλλοντική και κοινωνική ευαισθητοποίηση • Νέοι τεχνολογικά καταρτισμένοι (Generation Y) • Διάδοση νέων τεχνολογιών και μέσων κοινωνικής δικτύωσης

Οι επιδράσεις των δημογραφικών εξελίξεων στο μέγεθος, τη δομή και τη σύνθεση του πληθυσμού στις επόμενες δεκαετίες θα επιφέρουν αλλαγές στο πλαίσιο δράσης της κοινωνίας πολιτών. Σε σχέση με τη σημερινή κατάσταση οι μελλοντικές κοινωνίες θα αποτελούνται από λιγότερα και γηραιότερα άτομα ενώ θα είναι περισσότερο ανομοιογενείς λόγω των

Σχήμα 2. Δημογραφικές μεταβολές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας πιθανές διασυνδέσεις

συνεχιζόμενων έντονων μετακινήσεων. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η ανάγκη συλλογικής δραστηριοποίησης θα μετατοπιστεί σε διαφορετικούς τομείς με επίκεντρο νέες πληθυσμιακές ομάδες (ηλικιωμένους, μειονότητες, απομωνωμένους γεωγραφικά και κοινωνικά πληθυσμούς).

Η αριθμητική συρρίκνωση των νεαρών ηλικιακά πληθυσμιακών ομάδων δεν σημαίνει αναγκαστικά μείωση του πληθυσμού που εμπλέκεται στην κοινωνία πολιτών.²⁰ Παράγοντες όπως η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου, η μεγαλύτερη κοινωνική και περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των ατόμων σε συνδυασμό με τη διάδοση των νέων τεχνολογιών και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι πιθανό να δημιουργήσουν μια δεξαμενή ανθρώπων με τα απαραίτητα ποιοτικά χαρακτηριστικά και την απαιτούμενη διάθεση να αναπτύξουν νέες μορφές κοινωνικής δράσης και πολιτικής συμμετοχικής. Νέοι «ψηφιακά» καταρτισμένοι που αναζητούν μη συμβατικές μορφές κοινωνικής δράσης, ευαισθητοποιημένοι μεσήλικες

20. J. Youniss et al., «Youth Civic Engagement in the twenty-First Century», *Journal of Research on Adolescence*, τόμ. 12, τχ. 1, 2002, σ. 121-148. M. Delli Carpini, «Gen. com: Youth, Civic Engagement and the New Information Environment», *Political Communication*, τχ. 17, 2000, σ. 341-349.

υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, υγιείς και δραστήριοι ηλικιωμένοι με διάθεση προσφοράς: οι παραπάνω ομάδες έχουν τις προδιαγραφές κάτω από ευνοϊκές πολιτικές συνθήκες και με προϋπόθεση τη διατήρηση ή βελτίωση του βαθμού εμπιστοσύνης να στηρίξουν την κοινωνία πολιτών της επόμενης δεκαετίας. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις αποτρέπεται η μείωση της προσφερόμενης εθελοντικής εργασίας. Ειδικότερα, η ενεργός γήρανση και οι θετικές συνέπειες της διάδοσης του εθελοντισμού²¹ ανάμεσα στους ηλικιωμένους είναι πιθανό να αλλάξουν το προφίλ του κοινωνικά ενεργού πολίτη διευρύνοντας τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του.

Σε αντίθεση με τις αρχικές ενδείξεις και τους προβληματισμούς που διατυπώθηκαν η επίδραση των ψηφιακών μέσων είναι κάθε άλλο παρά αρνητική. Το διαδίκτυο παίζει θετικό ρόλο ως «κοινωνικός μεσάζων» δημιουργώντας νέα κοινωνικά δίκτυα και προωθώντας μη συμβατικές μορφές κοινωνικής επαφής, συμβάλλοντας στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου.²² Μέσω των νέων τεχνολογιών ο κόσμος γίνεται μικρότερος και κινητοποιείται ευκολότερα, οι πληροφορίες διακινούνται γρηγορότερα, η εξουσία ελέγχεται αμεσότερα και αποτελεσματικότερα. Οι σχετικά πρόσφατες εξεγέρσεις στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική συχνά αναφέρονται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μαζικής κινητοποίησης του πληθυσμού με τη βοήθεια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Η εμπειρία των αραβικών κρατών προσφέρει μια ακόμη ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Αν και η σχέση μεταξύ δημοκρατίας και διαφανούς διακυβέρνησης από τη μία και ισχυρής κοινωνίας πολιτών από την άλλη είναι ευρύτερα αποδεκτή από τη βιβλιογραφία ως στατιστικά σημαντική και εφόσον αντίστοιχα ισχυρή είναι η σχέση μεταξύ δημογραφικής μετάβασης και εκδημοκρατισμού του πολιτεύματος, τότε η διασύνδεση ανάμεσα στη δημογραφία και την κοινωνία πολιτών αποκτά μία ακόμη διάσταση. Σε χώρες όπως το Σουδάν, η Σομαλία, το Ιράκ, ο Λίβανος και η Υεμένη, οι συνέπειες των δημογραφικών μεταβολών στην πληθυσμιακή σύνθεση, το κράτος, το πολιτικό περιβάλλον και την κοινωνική συνοχή επιβεβαιώνουν αυτήν την υπόθεση.

21. D. Haski-Leventhal, «Elderly Volunteering and Well-being: A Cross-European Comparison Based on SHARE Data», *Voluntas*, τχ. 20, 2009, σ. 388-404.

22. M. Ackerman - M. Huysman - J.M. Carroll - B. Wellman - G. De Michelis - V. Wulf, «Communities and technologies: an approach to foster social capital?», στο *Proceedings of CSCW*, 2004, σ. 406-408· N. Lin., *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2001.

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

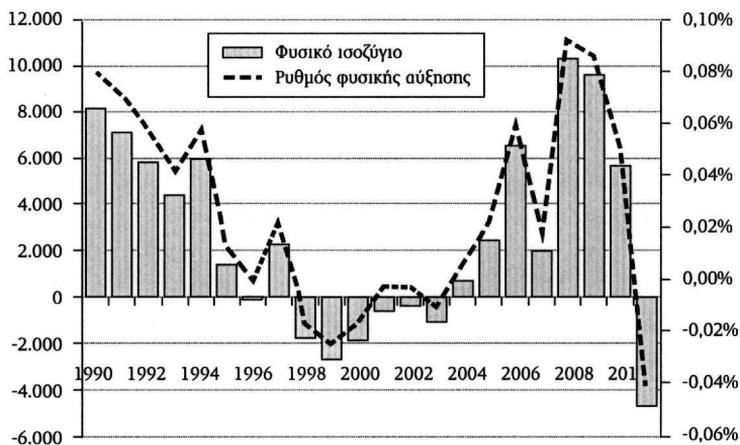
Ο μόνιμος πληθυσμός της Ελλάδας σύμφωνα με τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής (2011) είναι 10.815.197 άτομα. Τα επίσημα δεδομένα καταγράφουν μείωση του πληθυσμού κατά περίπου 119.000 άτομα σε σχέση με την απογραφή του 2001, παρά τα έντονα μεταναστευτικά ρεύματα και τη μαζική εισροή πληθυσμών από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, της Βορείου Αφρικής και της Ασίας. Η πληθυσμιακή συρρίκνωση, που ισοδυναμεί με μέση ετήσια μείωση της τάξης του 0,10%, αποτελεί την κρισιμότερη δημογραφική τάση της τελευταίας δεκαετίας (Διάγραμμα 1). Η τάση αυτή είναι αποτέλεσμα των σταθερών σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα δεικτών γονιμότητας που καταγράφει ο ελληνικός πληθυσμός από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.²³ Σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η πτώση της γονιμότητας καθυστέρησε σημαντικά, ήταν όμως εξαιρετικά απότομη και παρατεταμένη.

Τα τελευταία 15 χρόνια ο ολικός δείκτης γονιμότητας δεν έχει καταφέρει να ξεπεράσει τα 1,5 παιδιά ανά γυναίκα,²⁴ πολύ χαμηλότερος από το ελάχιστο απαιτούμενο για την αναπλήρωση των γενεών όριο των 2,1 παιδιών ανά γυναίκα, και μεταξύ των χαμηλότερων διεθνώς.²⁵ Όσο η γονιμότητα παραμένει χαμηλή, οι ογκώδεις γενεές μετατοπίζονται προς τις υψηλότερες ηλικιακές ομάδες, ενώ κάθε καινούρια γενιά είναι μικρότερη πληθυσμιακά από την προηγούμενη. Η ποσοστιαία αναλογία των μεγαλύτερων ηλικιακά ομάδων στο σύνολο του πληθυσμού αυξάνεται (Διάγραμμα 2) και η ηλικιακή διάμεσος (median age) ανεβαίνει. Το 2011 ο μισός πληθυσμός της Ελλάδας ήταν πάνω από 42 ετών, ενώ το 1991 η ηλικιακή διάμεσος ήταν στα 36 έτη.

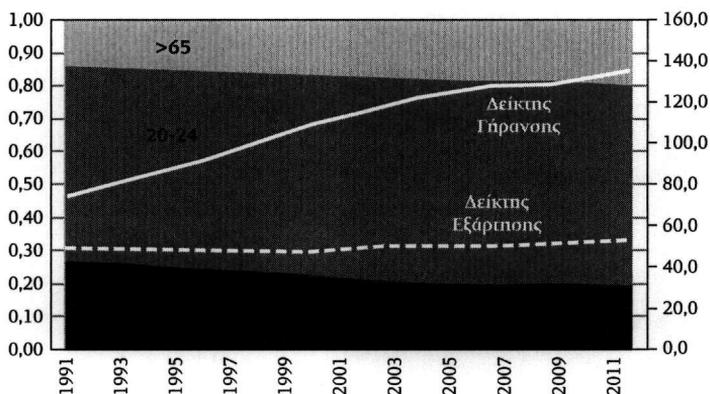
23. Χ. Μπάγκαβος, *Δημογραφικές μεταβολές, αγορά εργασίας και συντάξεις στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Gutenberg, Αθήνα 2003.

24. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 ο δείκτης γονιμότητας κυμαινόταν σε ακόμη χαμηλότερα επίπεδα: από 1,25 έως 1,31 παιδιά ανά γυναίκα. Η μικρή «ανάκαμψη» της δεκαετίας του 2000 που τον ανέβασε στο 1,45-1,5 παιδιά ανά γυναίκα οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στις γεννήσεις αλλοδαπών.

25. F.C. Billari - H.-P. Kohler, «Patterns of low and lowest-low fertility in Europe», *Population Studies*, τόμ. 58, τχ. 2, 2004, σ. 161-176.

Διάγραμμα 1. Φυσική κίνηση του ελληνικού πληθυσμού, 1990-2012

Σημείωση: Ο αριστερός άξονας αναφέρεται στην απόλυτη διαφορά μεταξύ γεννήσεων και θανάτων (φυσικό ισοζύγιο), ενώ ο δεξιός άξονας αφορά στον ρυθμό φυσικής αύξησης του πληθυσμού.

Διάγραμμα 2. Ηλικιακή δομή και δείκτες εξάρτησης, Ελλάδα, 1991-2011

Σημείωση: Στον αριστερό άξονα αντιπροσωπεύονται τα ποσοστά των ηλικιακών ομάδων στο σύνολο του πληθυσμού. Ο δεξιός άξονας αναφέρεται στους δείκτες εξάρτησης.

Ο αστικός πληθυσμός της Ελλάδας, εκφραζόμενος είτε σε απόλυτα μεγέθη είτε ως ποσοστό του συνόλου της χώρας, αυξάνεται αδιάλειπτα από το 1951. Ήδη από το τέλος της προηγούμενης χιλιετίας, περισσότεροι από 7 στους 10 Έλληνες διαβιούν σε πόλεις. Ωστόσο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελληνικού αστικού δικτύου είναι ότι κυριαρχείται από την παρουσία μιας πόλης ιδιαίτερα μεγάλης για την κλίμακα της χώρας.²⁶ Ένας στους τρεις κατοίκους της χώρας διαμένει στην πρωτεύουσα, ενώ η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της χώρας, η Θεσσαλονίκη, είναι περίπου δέκα φορές μικρότερη πληθυσμιακά από την Αθήνα και διπλάσια της τρίτης σε σειρά πόλης, της Πάτρας. Ακόμη περισσότερο όμως ενδεικτική της τάσης των τελευταίων δεκαετιών είναι η σταδιακή οικιστική εγκατάλειψη του παραδοσιακού κέντρου της πρώτης πόλης της χώρας και η πληθυσμιακή διάχυση στους γύρω δήμους, ιδιαίτερα στο υπόλοιπο Αττικής. Η εξέλιξη αυτή υποβάθμισε περαιτέρω την ποιότητα των υποδομών στο κέντρο της πόλης, έριξε τις αξίες των ακινήτων και συνέβαλε στη δραματική αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού. Τόσο η κεντρική κυβέρνηση όσο και η τοπική αυτοδιοίκηση παρέμειναν απελπιστικά αδρανείς και ανήμπορες να ανατρέψουν αυτή τη δυσμενή για τη ζωή στο κέντρο της πόλης εξέλιξη. Ένα κενό που τα τελευταία χρόνια προσπάθησαν με κυμαινόμενη επιτυχία να καλύψουν νεο-εμφανιζόμενες ομάδες δράσης στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών,²⁷ όπως επίσης και η ιδιωτική πρωτοβουλία με έργα μικρότερης²⁸ ή μεγαλύτερης εμβέλειας.²⁹

26. Α. Τραγάκη, «Αστικοποίηση: μια εντυπωσιακή τάση του παγκόσμιου πληθυσμού», *ό.π.*, σ. 291-294.

27. Οι Atenistas, που αυτοπροσδιορίζονται ως μια «ανοικτή κοινότητα πολιτών που αγαπάν την πόλη τους και θεωρούν ότι η Αθήνα δεν είναι μια τελειωμένη υπόθεση», αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρόσφατης ευαισθητοποίησης και κινητοποίησης των κατοίκων γύρω από θέματα αισθητικής και καθημερινότητας. Αν και η δικαιοδοσία δράσης τέτοιων οργανώσεων είναι αμφιλεγόμενη, στις δραστηριότητές τους περιλαμβάνονται μικρής εμβέλειας αναπλάσεις εγκαταλελειμμένων σημείων της πόλης, στοχευμένες αισθητικές παρεμβάσεις, πολιτιστικοί περίπατοι, διοργανώσεις υπαίθριων εκδηλώσεων.

28. «Ιδιώτης καθάρισε το Κτίριο Αβέρωφ», *Καθημερινή*, 4 Ιουνίου 2013.

29. Rethink Athens, μια πρωτοβουλία του Ιδρύματος Ωνάση για ανάπλαση κεντρικών οδών της πόλης. Οι νέες εγκαταστάσεις της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Εθνικής Λυρικής Σκηνής όπως και ο νέος χώρος πρασίνου υλοποιούνται στον χώρο του παλαιού Ιπποδρόμου χάρη στη χορηγία του Ιδρύματος Νιάρχου. Το νέο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Ιδρύματος Βασιλή και Ελίζας Γουλανδρή γίνεται με δαπάνη του ομώνυμου ιδρύματος.

Ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες περιγράφουν τη σχέση των Ελλήνων με την πολιτική συμμετοχή, την κοινωνική δράση και την ενασχόληση με τα κοινά. Παραδοσιακά οι Έλληνες συμμετέχουν με ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά σε όλες τις εκλογικές διαδικασίες. Η αυξανόμενη εκλογική αποχή που παρατηρείται κατά την τελευταία πενταετία³⁰ και ιδιαίτερα μετά τις ευρωεκλογές του 2009 δεν έχει καταφέρει να κατεβάσει το ποσοστό συμμετοχής κάτω από το 70%, ποσοστό που παραμένει από τα υψηλότερα της Ευρώπης. Την ίδια στιγμή και παρά τη μαζική τους συμμετοχή στη διαδικασία εκλογής αντιπροσώπων στη Βουλή, το Ευρωκοινοβούλιο και την τοπική αυτοδιοίκηση, οι Έλληνες δηλώνουν πολύ μεγαλύτερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο δυσπιστία και επιφυλακτικότητα απέναντι σε κόμματα και πολιτικούς, ενώ μέσα στη δεκαετία του 2000 ισχυροποιήθηκε ο πολιτικός κυνισμός και αυξήθηκε η κοινωνική δυσαρέσκεια απέναντι στο πολιτικό σύστημα.³¹ Αποτελεί κοινή εκτίμηση ότι η πολιτικά φορτισμένη περίοδος της Μεταπολίτευσης έχει παρέλθει αφήνοντας την ελληνική κοινωνία πολιτικά απαθή. Οι Έλληνες δεν κινητοποιούνται από τα κόμματα αλλά ούτε και από μη κυβερνητικές οργανώσεις. Η δυσπιστία απέναντι στο πολιτικό σύστημα δεν αποτέλεσε κίνητρο για την ανάπτυξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών ως εναλλακτικού τρόπου κοινωνικής δράσης και ελέγχου της εξουσίας. Αντίθετα ο κυνισμός και η επιφυλακτικότητα επεκτείνονται πέρα από την πολιτική και καλύπτουν όλη τη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών, όπως μαρτυρούν τα χαμηλά ποσοστά εθελοντισμού και η αδιαφορία απέναντι στις δράσεις των ΜΚΟ.³²

Σε εντυπωσιακή αντίθεση με την παραπάνω διαπίστωση έρχεται η μαζική συμμετοχή εθελοντών στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, αλλά και η κινητικοποίηση του πληθυσμού σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης (όπως ο σεισμός του 1999) ή σε συμβάντα που προκαλούν ιδιαίτερη συγκίνηση ή εξοργίζουν το δημόσιο αίσθημα (πυρκαγιές 2007).³³ Κάτω από ένα κοινό

30. Π. Βασιλόπουλος & Χ. Βερναρδάκης, «Η εκλογική αποχή στην Ελλάδα: 2000-2009», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 27, καλοκαίρι 2011, σελ. 3.

31. Χ. Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος εκσυγχρονισμός», στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2007.

32. Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα 5^{ος} Κύρος, 2011· Eurobarometer 75.2, Voluntary Work, 2011. European Parliament.

33. L. Tsaliki, «Technologies of Political Mobilization and Civil Society in Greece», *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, τόμ. 16, τχ. 2, 2010, σ. 151-161.

όραμα που ενίσχυσε την εθνική υπερηφάνεια δημιουργήθηκε ένα τεράστιο κύμα εθελοντισμού, το οποίο παρά τις προσδοκίες δεν είχε διάρκεια μεγαλύτερη από αυτή των ίδιων των αγώνων ούτε σηματοδότησε μια καινούρια εποχή. Ανάλογα στιγμιαία είναι η κινητοποίηση που έχουν επιτύχει γεγονότα που ευαισθητοποιούν το κοινό συναίσθημα και ενεργοποιούν το περίφημο «ελληνικό φιλότιμο». Και πάλι όμως η αντίδραση είναι κατά κανόνα αποσπασματική. Αποτελούν εξαιρέσεις οι σπάνιες περιπτώσεις όπου ένα γεγονός έδωσε το έναυσμα για τη δημιουργία ενός σταθερού μηχανισμού δράσης (βλ. Χαμόγελο του Παιδιού).

Στη βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά η θετική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο εκπαίδευσης και στην πολιτική συμμετοχή. Άλλοι ερευνητές έχουν αμφισβητήσει αυτή τη σχέση, θεωρώντας ότι δεν είναι η ίδια η εκπαίδευση αλλά η σφαιρικότερη, αντικειμενικότερη και σε μεγαλύτερο βάθος ενημέρωση των μορφωμένων ατόμων που συμβάλλει στη μεγαλύτερη κινητοποίησή τους. Στο σημείο αυτό συναντάται μια επιπλέον εντυπωσιακή αντίφαση των Ελλήνων η οποία αφορά την τοποθέτησή τους απέναντι στην τηλεόραση: η πολύ χαμηλή εμπιστοσύνη που δηλώνουν απέναντι της δεν τους εμποδίζει να χρησιμοποιούν τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων ως το κυριότερο μέσο ενημέρωσής τους.

Σε ό,τι αφορά την πληροφόρηση και την ευαισθητοποίηση η συμβολή των νέων τεχνολογιών μπορεί να είναι καθοριστική. Η ταχύτατη διάδοση του διαδικτύου και η αυξανόμενη απήκηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αλλάζουν τον τρόπο ενημέρωσης των νέων και διευρύνουν τον όγκο των προσβάσιμων πληροφοριών. Επιπλέον παρέχουν ένα νέο και άμεσο τρόπο οργάνωσης και μαζικής κινητοποίησης. Η συγκέντρωση των αγανακτισμένων στο Σύνταγμα και άλλες διαμαρτυρίες και συλλαλητήρια οργανώθηκαν τα τελευταία χρόνια μέσω διαδικτύου επιτυγχάνοντας αρκετά μεγάλη συμμετοχή και αφυπνίζοντας τμήματα του πληθυσμού που μέχρι τότε χαρακτηρίζονταν ως πολιτικά αδιάφορα, άνθρωποι που παρατηρούσαν τις εξελίξεις «από τον καναπέ».

Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν οδηγήσει στη διατύπωση της άποψης ότι στην Ελλάδα, παράλληλα με την «ατροφική» κοινωνία πολιτών, αναπτύσσεται μια άτυπη μορφή κοινωνίας πολιτών³⁴ η οποία λειτουργεί μέσα από ανεπίσημα δίκτυα, χωρίς όμως αυτό να την καθιστά απαραίτητα λιγότερο σημαντική ή αποτελεσματική. Οι αλλαγές στο δημογραφικό προφίλ της

34. Δ. Σωτηρόπουλος, επιμ., *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004.

χώρας θα αλλάξουν τον τρόπο οργάνωσης, τις προτεραιότητες αλλά και τη συμμετοχή στην κοινωνία πολιτών. Στο μέλλον η ανάγκη για πολιτική συμμετοχή και ενίσχυση της κοινωνίας πολιτών δεν αποκλείεται να αυξηθεί, σε πείσμα των πληθυσμιακών προοπτικών. Οι κυβερνήσεις –ιδιαίτερα μέσα σε ένα δυσμενές όπως το σημερινό οικονομικό κλίμα– δεν θα έχουν τα αντανακλαστικά αλλά πιθανότατα ούτε τους πόρους να ανταποκριθούν στις νέες προκλήσεις. Η κοινωνία πολιτών θα κληθεί να δραστηριοποιηθεί σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς: από την προστασία του περιβάλλοντος και την ασφάλεια των τροφίμων μέχρι την ενεργό γήρανση και την ψηφιακή κατάρτιση, από την κοινωνική συνοχή και την αντιμετώπιση της φτώχειας μέχρι τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα δραστήρια και ικανά για προσφορά άτομα μπορεί να μειώνονται αριθμητικά αλλά αναβαθμίζονται ποιοτικά, ενώ την ίδια στιγμή το εύρος δραστηριοτήτων που απλώνεται μπροστά τους αυξάνεται. Διαθέτοντας καλύτερη μόρφωση, μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και ενημέρωση και περισσότερα μέσα μπορούν να δημιουργήσουν το κατάλληλο πλαίσιο ώστε να αξιοποιηθούν σωστά οι ιδέες και να αποδώσουν οι προσπάθειες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα στα επόμενα χρόνια οι ήδη δρομολογημένες δημογραφικές εξελίξεις θα δημιουργήσουν ένα αρκετά διαφορετικό από το σημερινό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο επιδρώντας τη σφαίρα μέσα στην οποία δραστηριοποιείται η κοινωνία πολιτών. Για τις αναπτυγμένες χώρες οι συνέπειες της πληθυσμιακής γήρανσης θεωρούνται κατά κύριο λόγο αρνητικές, με σοβαρές επιπτώσεις στους ρυθμούς ανάπτυξης, την παραγωγικότητα, την κοινωνική συνοχή και τις πολιτικές προτεραιότητες. Η αναμενόμενη μείωση της αναλογίας των νέων περιορίζει το παραγωγικό και δημιουργικό κομμάτι του πληθυσμού και εμποδίζει την πρόοδο και την ανάπτυξη.

Οστόσο η επίδραση της δημογραφίας δεν είναι απαραίτητα αρνητική διότι δεν είναι απλά ποσοτική. Είναι πολύ πιο σύνθετη και ως εκ τούτου δύσκολη στην προσέγγιση. Η ηλικιακή δομή είναι μία μόνο διάσταση της τάσης. Μέσα από τις δημογραφικές εξελίξεις διαμορφώνονται νέες συσχετίσεις ως προς την προσφορά και τη ζήτηση για πολιτική συμμετοχή. Οι αλλαγές που αναπόφευκτα θα επιφέρουν τα δημογραφικά φαινόμενα μέσα

στα επόμενα χρόνια είναι πιθανό να κινητοποιήσουν τις δυνάμεις εκείνες τις κοινωνίας που είναι ικανές να αντιδράσουν και που μέχρι στιγμής παραμένουν σχετικά αδρανείς. Οι δυνάμεις αυτές δεν είναι πάντα οι ίδιες ούτε έχουν αμετάβλητα χαρακτηριστικά. Από την άλλη πλευρά ένα δημογραφικό μεταβαλλόμενο τοπίο δημιουργεί νέες ανάγκες και άρα διαφοροποιεί σε κάθε εποχή τη ζήτηση για ενεργό συμμετοχή.

Αναζητώντας μέσα σε αυτό το κείμενο τη διασύνδεση μεταξύ δημογραφίας και πολιτικής συμμετοχής διαπιστώνεται ότι οι δημογραφικές εξελίξεις διαμορφώνουν το περιβάλλον, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ευνοϊκό, για την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής και την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών. Παράλληλα επιδρούν στη διαμόρφωση των ατομικών χαρακτηριστικών των μελών μιας κοινωνίας. Δεν αποτελεί όμως η δημογραφία την καθοριστική παράμετρο. Θεμελιώδη ρόλο στην ανάπτυξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών παίζουν άλλοι παράγοντες, όπως η αποτελεσματική διακυβέρνηση, η διαφάνεια και η εμπιστοσύνη –τόσο μεταξύ των πολιτών όσο και των πολιτών προς το κράτος. Εμπειρικές μελέτες μένουν να αποδείξουν την ορθότητα του ισχυρισμού αυτού στο προσεχές μέλλον.